

ŞU DEŞTANI HAKKINDA

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN

İslâmiyetten önceki Türk destanı; Yaradılış, Alp Er Tonga, Şu, Oğuz Kağan, Siyenpi, Köktürk ve Uygur bölümlerine ayrılır. Bu destan parçalarının kaynakları çoğunlukla, Türklerin münasebette buldukları kavimlerin dillerine yapılmış tercümelere dir. Şu destanı da Kâşgarlı Mahmud tarafından küçük bir rivayet halinde Arapça olarak tesbit edilmiştir.

Destan esas itibariyle, Divânü Lûgati't-Türk'ün «Türkmen» maddesinde yer almaktadır. Ancak bu küçük metnin sağlam bir Türkçe tercümesi yoktur. Meselâ Besim Atalay tercümesinde, 22 Oğuz boyu ile 2 Halaç boyunun karşılaşması sırasındaki konuşmalar karıştırılmış ve değiştirilmiştir¹. 22 Oğuz'un 2 Halaç boyuna karşı konuşması, 2 Halaç'ın 22 Oğuz boyuna karşı konuşması olarak verilmiştir. «Kalaç» kelimelerinin mânâsâ Arapça metinde

«بَاهِدَانِ أَمْكُنَّا وَأَبْنِيَا وَ تَلَبْنَا»

yani «ey iki adam! Kalın, durun, bekleyin» olarak verildiği halde² Besim Atalay tarafından «aç kal» şeklinde verilmiştir³. Anlaşılan Atalay «kal aç»taki «aç» kelimesinin bildiğimiz mânâsından hareketle bu şekilde davranmıştır. Halbuki yapması gereken, Arapça metnin mânâsını olduğu gibi aktarmak, «aç kal» şeklindeki mânâyı da dip notunda kendi fikri olarak belirtmekti.

Ashında Atalay'ın bu düşüncesi de yanlıştır. Çünkü hikâyenin akışından açıkça anlaşılmaktadır ki «kal aç» hitabı ile Kalaç'ların aç kalması değil, orada kalmaları kastedilmektedir. Oradaki «aç» kelimesi, «tok olmayan» mânâsında değil, bir seslenme edatı olan ve «ey, hey» mânâsına gelen kelimedir⁴. Nitekim Türk dili ile uğraşanla-

rın çok iyi bildiği gibi, «kal-a, gel-e, bilsün-i, durun-du» örneklerinde görüldüğü üzere seslenme edatları, emir kipinden sonra rahatça kullanılabilir. Bizce Şu destanında geçen «kal aç»taki «aç» da Divânü Lûgati't-Türk'te mânâsı «ey, hey» olarak verilen seslenme edatıdır. Bundan dolayı da Kâşgarlı Mahmud, «kal aç»ın mânâsını doğru olarak «kalın, durun» şeklinde vermiştir. Atalay'ın bunu, üstelik Arapça metinde öyle imiş gibi, hiç not düşmeden değiştirmesi, metni yeniden ele almamızı icap ettirdi.

Robert Dankoff ve James Kelly tarafından yapılan İngilizce tercüme sağlamdır⁵. Biz, Kilisli Rif'at neşrindeki Arapça metni, Doç. Dr. Ziyat Akkoyunlu'nun yardımıyla yeniden tercüme ettik. Dankoff'un İngilizce tercümesini de gözönünde tutarak Divânü Lûgati't-Türk'teki «Türkmen» maddesinin Türkçesini aşağıdaki şekilde tesbit ettik.

«Türkmen : Bunlar Oğuzlardır. Türkmen olarak adlandırılmalarıyla ilgili şöyle bir kıssa vardır :

Zülkarneyn, Semerkand'ı geçerek Türk ülkelerine doğru yöneldi. O günlerde Türk hükümdarı Şu adlı genç bir hakandı. Azametli bir ordusu vardı. Balasagun yakınlarındaki Şu kalesini yaptıran o idi. Ordusundaki beyler için Şu kalesinde her gün 360 nöbet davulu vurulurdu.

Adamları, Şu'ya şöyle dediler : «Zülkarneyn denen adam yaklaştı. Onunla savaşacak mıyız? Bize buyruğunuz nedir? «Şu, Hocend vadisinin kıyasına, gözcülük yapmak ve Zülkarneyn'in geçişini haber vermek üzere kumandanlarından 40 kişi göndermişti. Bu birlik, hakanın askerlerinden hiç kimse fark etmeden hareket geçip gitmişti. İşte bundan dolayı, «savaşa-

cak mıyız?» diye sorulduğu zaman, hakanın gönlü rahattı.

Hakanın gümüştten bir havuzu vardı. Sefer sırasında da onu yanında taşır, içine su soldurur, sonra da kazları ve örnekleri içinde yüzdürürdü. Hakan, «savaşıcak mıyız» diye soranlara cevap olarak «şu kazlara ve ördeklere bakın, nasıl suya dahiyorlar» dedi. Bunun üzerine milletin yüreğine korku düştü. Savaşmak veya bir tarafa çekilmek için herhangi bir hazırlığın yapılmadığını zannettiler. Derken Zülkarneyn ırmağı geçti. Öncüler de geceleyin hakana gelip Zülkarneyn'in ırmağı geçtiğini haber verdiler. Hakan geceleyin davullar çaldırdı ve doğuya doğru yürüdü. Önceden hazırlık yapılmadan hükümdarlarının yürüyüşe geçtiğini gören halk arasında büyük bir karışıklık oldu. Herkes binecek ne bulduysa kendini onun üzerine attı ve hakanın ardısına gitti. Karışıklıktan, biri diğerinin, diğeri öbürünün hayvanını almıştı. Sabah olunca ordugâh, dümdüz bir ova haline gelmişti. Bilindiği gibi, zamanımızdaki Tiraz, İspicâp, Balasagun ve diğer büyük şehir ve belde-ler o devirde henüz yoktu. Hepsi sonradan kuruldu. Halk o zaman konar göçer olarak yaşıyordu.

Hakan ve ordusu gitmiş, fakat onlardan 22 kişi aileleriyle birlikte orada kalmıştı. Bunlar geceleyin yüklerini yükleyecek hayvan bulup gidememişlerdi. İşte bu kitabın başında adlarını andığımız ve hayvanlarının damgalarını belirttiğim, bunlardır. Kımık, Salgur ve diğerleri bunlardandır. Bu 22 kişi, yaya olarak gitmek veya buldukları yerde kalmak için düşünürken iki adam gördüler. Bu iki adam yüklerini sırtlarına yüklemiş, ailelerini yanlarına almış vaziyette ordunun izini takip edip gidiyordu. Yorgundular ve yüklerinin altında terlemişlerdi. Durdular 22 kişiyle bu konuda konuşup danıştılar. 22 kişi onlara şöyle dedi: «Ey iki adam! Bu herif (yani Zülkarneyn) bir yolcudur; asla bir yerde durmaz, bi-

zim yanımızdan da geçip gidecek ve biz yurdumuzda kalacağız.» Türkçe olarak o ikisine «kal aç» dediler. «Ey iki adam Kalın, durun, bekleyin» anlamında. Sonraları onlar «Halaç» diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur; iki boydurlar.

Zülkarneyn gelip bu insan tâifesini, ayırdedici işaretleri ve Türk âlâmetleri ile görünce, hiç soruşturmadan, «Türkmânend» dedi. Bu söz, «bunlar Türke benziyorlar» demektir. Bu ad o günden bugüne kadar onların ismi olarak kaldı. Onlar, aslında 24 boydur. Fakat iki Halaç boyu, bazı hususlarda onlardan ayrılırlar ve dolayısıyla onlardan sayılmazlar. Aslı budur.

Hakan Şu Çin'e gitmişti. Zülkarneyn, Uygur yakınlarında hakana yaklaşınca hakan, ona doğru bir öncü birliği gönderdi. Zülkarneyn de hakana doğru bir öncü birliği gönderdi. Geceleyin vuruştular; Zülkarneyn'in öncüleri yenildi. Bu savaş Altun Kan'da oldu. Bu bir dağın adıdır, bugün Altun Han diye adlandırılır. Sonra Zülkarneyn, hakan ile barış yaparak Uygur şehirlerini kurdu. Bir müddet burada kaldı.

Hakan Şu, çekilen Zülkarneyn'in takip ederek Balasagun'a kadar geri döndü. Kendi adıyla, «Şu» olarak adlandırılan bu şehri kurdu. Oraya bir tılsım bağlanmasını emretti. Bugün bile leylekler bu şehrin karşısına kadar gelir, fakat şehrin ötesine asla geçmezler. O tılsım o günden bugüne kadar kalmıştır.»

Yukarıda okuduğumuz metin Şu destanının çatısını vermektedir. Ancak aynı destanla ilgili olarak Divânü Lügati't-Türk'te iki parça daha vardır.

«Öge» maddesinde yer alan parçalardan biri şöyledir:

«Öge: Tekinden bir derece aşağı, sokak adamlarından olup denenmiş, yaşlı ve akıllı kimselere verilen lâkoptur. Bu şundan ileri gelmiştir ki Zülkarneyn Çin'e dek ilerleyince Türk haka-

nı savaş için Zülkarneyn üzerine, gençlerden toplanmış, bir bölük asker gönderir. Hakanın veziri «sen Zülkarneyn'in üzerine gençleri gönderdin; onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamların dahi bulunması gerekti» deyince hakan yaşlı ve tecrübeli anlamına olarak, «öge mi?» demiş. Vezir «evet» cevabını vermiş. Bunun üzerine hakan yaşlı, sınanmış bir kimse göndermiş. Zülkarneyn'in ileri kolları üzerine bir gece baskını yapmışlar, düşmanları yenmişler. Türklerden biri Zülkarneyn'in askerlerinden birine bir kılıç vurmuş, herifi göbeğine dek parçalamış. Öldürülen adamın belinde, içerisinde altın bulunan bir kemer varmış; kemer de kesilmiş, altınlar kana bulaşarak dökülmüş. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulaşmış olan altınları görerek birbirlerine «bu ne?» demişler, «altın kan» cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde Türk göçebeleri bulunur. Zülkarneyn bu gece baskından sonra Türk hakaniyle barışır»⁶.

Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi'nde, Şu destanını verirken bu parçayı da Hakan Şu'nun öncüleri ile Zülkarneyn'in öncülerinin savaştığı kısma eklemiş ve iki parçayı birleştirerek destanı kısmen tamamlamıştır⁷.

Bizce, Divânü Lügati't-Türk'ün «Uygur» maddesinde yer alan bir diğer parça da Şu destanına eklenmelidir. Bu parça şöyledir:

«Uygur: Beş şehirli bir vilâyetin adı. Zülkarneyn Türk hakanı ile barıştıktan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. Bana, Muhammed Çakır Tonka Han oğlu Nizamettin İsrail Toğan Tekin babasından hikâye ederek dedi ki: Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dört bin kişi göndermiş; tulgalarına takılan kanatlar şahin kanatları imiş. Bunlar öne ok attıkları gibi arkaya da ok atarlar. Zülkarneyn bunlara şaşakalmış ve

ok attıkları gibi arkaya da ok atarlar. Zülkarneyn bunlara şaşakalmış ve

(اینان حور حورند)

demiş. «Bunlar kendi kendilerine geçirirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlayıp yiyebilirler» demek istemiş ve bu vilâyete

•••••
حد حر adı verilmiş Bu vilâ-

yette beş şehir vardır. Vilâyetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcıdırlar. Zülkarneyn'in yaptırmış olduğu Sülmi, Koçu, Canbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir»⁸.

Uygurlarla ilgili olan ve Uygur adının doğuşunu huzbur < Uygur şeklinde, halk etimolojisi ile açıklayan bu parça, Zülkarneyn'in Şu ile barış yaptığı kısmın hemen arkasına eklenmelidir.

Yukarıdaki üç parçada, İslâmiyetten önceki Türk destanı ve tarihi için bazı iç uçları vardır. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Destanda Zülkarneyn adı ile geçen şahıs, bilindiği gibi, Makedonya'nın ünlü kralı İskender'dir. Orta çağ İslâm tarihçilerinin birçoğu gibi Kaşgarlı Mahmud da İskender'den Zülkarneyn diye bahsetmiştir. O halde destanda geçen olaylar, İskender'in Türkistan seferine, yani M.Ö. 330-327 tarihleri arasında rastlamaktadır.

Destana göre İskender, Semerkand'ı geçerek Türk ülkelerine yönelmiş; Türk hakanı Şu, karşı tedbir olarak Hocend vadisi kıyısına 40 gözcü yerleştirmiş; İskender ırmağı geçince gözcüler gelip Şu'ya haber vermişler. Bu bilgilere göre, İskender çağında, yani M.Ö. 330'larda, Türk ülkeleri Semerkant'tan sonra başlamakta; Seyhun kıvrımı, bu kıvrımı üzerinde yer alan Hocend vadisi, genel olarak Fergana vadisi ve daha doğusu Türk ülkeleri olmaktadır. Ordugâh ise Seyhun kıvrımının kuzey doğusunda bulun-

maktadır. İskender, Türk ülkelerine girerek Hocend vadisinden Seyhun'u geçmiştir.

Destan'dan öğrendiğimiz bir başka nokta da şudur: O devirde Tıraz, İspicâb, Balasagun gibi büyük şehirler henüz kurulmamıştır. Seyhun boylarında ve Seyhun'un doğusunda bulunan Türkler çadırlarda, konar göçer olarak yaşamaktadırlar. İskender'in Seyhun'u geçtiğini haber alıp geceleyin doğuya çekilen Şu'dan sonra ordugâhın durumunu anlatan satırlar, bunu gayet net olarak belirtmektedir: «Sabah olunca ordugâh, dümdüz bir ova haline gelmişti. Bilindiği gibi, zamanımızdaki Tıraz, İspicâb, Balasagun ve diğer büyük şehir ve beldeler o devirde henüz yoktu. Hepsi sonradan kuruldu. Halk o zaman konar göçer olarak yaşıyordu».

2. Destana göre Türkler, hakanları Şu ile beraber geceleyin doğuya çekilirler; fakat 22 kişi o karşılıklılıkta at bulamadıkları için onlara katılamazlar ve aileleriyle birlikte orada kalırlar. Kâşgarlı Mahmud aynen şöyle diyor: «İşte bu kitabın bşanda adlarını andığım ve hayvanlarının damgalarını belirttiğim, bunlardır. Kınık, Salgur ve diğerleri bunlardandır». Zaten Kâşgarlı bu hikâyeyi, Türkmen kelimesinin doğuşunu açıklamak için anlatmıştır. Yine hikâyeye göre Zülkarneyn bunları, işaret ve damgaları ile görünce «Türk-mânend» demiş ve «Türkmen» sözü, o günden bugüne onların adı olarak kalmıştır.

Bu rivayet iki şekilde açıklanabilir.

Birinci ihtimale göre Şu'ya katılamayan ve kalan 22 aile, sonradan 22 Oğuz boyunu, kendilerine katılan 2 Halaç ailesiyle beraber 24 Oğuz boyunu oluşturmuşlardır. Bu ihtimali kabul etmemiz çok zordur. Çünkü, Oğuzlarla ilgili çeşitli kaynaklara göre Oğuz boyları, Oğuz Han'ın 6 oğlundan türemiştir. Bu kaynaklara aykırı olarak, Oğuz boylarının, bir karşılıklılık dolayısıyla hükümdarlarına tesadüfen katı-

lamayan 22 aileden türediklerini kabul etmek için sebep yoktur.

İkinci ve bizce kabul edilebilir ihtimal şudur:

Hakan Şu'nun çekilmesiyle geride kalan 22 aile, destanda anlatıldığı gibi, karışıklıkta at bulamamak yüzünden kalmış olamazlar. Eğer, destanda anlatıldığı gibi tesadüf sonucu kalmış olsalardı, hepsi de Oğuz boyları olmaz, aralarında başka Türk boyları da bulunurdu. Bizce, Doğuya çekilme hususunda Şu ile Oğuz boyları arasında ihtilâf çıkmıştır. Oğuzlar, doğuya çekilme fikrine itiraz etmişlerdir. Nitekim 2 Halaç ailesine hitaben şöyle diyorlar: «Ey iki adam! Bu herif (yani Zülkarneyn = İskender) bir yolcudur; asla bir yerde durmaz, bizim yanımızdan geçip gidecek ve biz yurdumuzda kalacağız». Destanda, 2 Halaç ailesine hitaben 22 Oğuz'un söylediği bu sözler bizce, Şu'ya karşı itirazlarının da gerekçesidir ve bu itirazlarını Şu'ya ifade etmişlerdir. Zaten İskender onları görünce «Türkmânend» demiş ve bir müddet sonra da oralardan çekilmiştir.

3. Bizce, destandan çıkan en önemli sonuç, İskender çağında, yani M.Ö. 330'larda Oğuzların mevcudiyetidir. Kâşgarlı açıkça «İşte bu kitabın başında adlarını andığım ve hayvanlarının damgalarını belirttiğim, bunlardır. Kınık, Salgur ve diğerleri bunlardandır» diyor. Bu sonuç, Oğuz Kağan'ın kim olduğu üzerinde tekrar düşünmemizi gerektiriyor. Bilindiği gibi, Oğuz Kağan'ın hangi tarihi şahsiyetle alâkadar olduğu düşünülürken akla ilk gelen ve en çok kabul gören isim, büyük Hun hükümdarı Motun'dur. Bilhassa Oğuz Han'ın babası Kara Han'la mücadelesi ile Motun'un babası Tuman'la mücadelesi arasındaki benzerlik, bu yaklaştırmaya vesile teşkil ediyor.

Burada destan kahramanlarının bir özelliğini tekrar hatırlamamızda fayda vardır. Destan kahramanları ço-

ğu zaman, tek bir tarihi şahsiyetin karşılığı olmazlar. Tarihte büyük işler yapmış birkaç şahsiyet, bir tek destan kahramanının şahsında birleştirilir. Oğuz Kağan'ın şahsında da birden fazla tarihi şahsiyetin birleştiği muhakkak gibidir ve elbette bu tarihi şahsiyetler arasında Motun önemli bir yer tutmaktadır. Fakat, Şu destandan çıkan sonuçlara göre, M.Ö. 330' larda, yani Motun'dan 120 yıl önce Oğuz boylarının mevcut olduğunu düşünürsek, Oğuz Kağan'a vücut veren ilk şahsiyetin Motun olması mümkün değildir.

Reşideddin Oğuznamesini yayımlayan Zeki Velidi Togan; Reşideddin'deki Oğuz Han'ın Ön Asya seferinden ve Motun'un Ön Asya'ya gelmediğinden hareketle Oğuz Han'ı, Alp Er, Tonga (Afrâsiyâb) veya onun kumandanlarından biri olarak düşünölmüştü⁹. M.Ö. 330'larda 22 boy olarak teşekköl etmiş bulunan Oğuzların ilk atası Oğuz Han'ın, bu tarihten çok öteye M.Ö. 7. yy'ya gitmesi çok normaldir. Şurasını da belirtelim ki bu çağlar Türk tarihinin karanlık çağlarıdır ve tarihi kayıtlara geçmemiş daha başka Türk hükümdarları da, Oğuz Kağan'm şahsiyetinin oluşmasında rol sahibi bulunabilirler.

4. Destandan çıkan bir başka sonuç, Oğuz boylarının terekübü ile alakalıdır. Bu destana göre Oğuzlar 22 boydur. Zaten Kâşgarlı Mahmud eserin başında da Oğuzları 22 boy olarak vermiş ve bunları tek tek saymıştır¹⁰. Şimdi burada verdiği bilgi ile baştaki tesbitini pekiştiriyor ve konuya yeni bir boyut da getiriyor. Buna göre Oğuzlar aslında 22 boydur. İskender'in Türkistan seferi sırasında onlara 2 Halaç boyu da katılmış ve böylece 24 boy olmuşlardır. Ancak Kâşgarlı, «iki Halaç boyu, bazı hususlarda onlardan ayrılırlar ve dolayısıyla onlardan sayılmazlar» diyerek bunları gerçek Oğuz boyu saymadığını da ifade etmiştir. Anlaşılan Kâşgarlı'dan sonra

bu 2 Halaç boyu da tamamen Oğuzlaşmış ve Reşideddin'deki 24 Oğuz boyu ortaya çıkmıştır. Bu iki boyun han-gileri olduğunu araştıran Faruk Sümer, Reşideddin'de olup da Kâşgarlı da bulunmayan üç boy tesbit etmiştir : Yaparlı, Kızık, Karkın. Buna mukabil Kâşgarlı'daki Çaruklug da Reşideddin'de yoktur. O halde Yaparlı, Kızık ve Karkın'dan biri Çaruklug'un mukabili; diğeri ikisi de Halaç boyları olmalıdır. Kızık ve Karkın boylarının ikisinin de Yıldız Han oğullarından olması; buna karşılık Yaparlı'nın Ay Han'ın oğullarından inmesi Faruk Sümer'i, aynı kolda, yani Yıldız Han'ın oğulları arasında gösteriler Kızık ve Karkın'ı, Halaç boyları olarak kabul etme fikrine götürmüştür¹¹ ki biz de aynı fikre iştirak ediyoruz.

5. Bizce «Uygur» maddesinde yer alan rivayet de Şu destanın bir parçasıdır. «Zülkarneyn Uygur illerine geldiğinde Türk hakanı ona dört bin kişi göndermiş» cümlesi, Zülkarneyn'in hakanla barış yapmasından sonraki kısma yerleştirilmelidir. İskender'e dört bin kişi gönderen Türk hakanının Şu olduğu şüphesizdir. İskender ile Şu barış yaptıktan sonra, Şu'nun İskender'e dört bin kişi göndermesi normaldir. Bu rivayete göre Uygurlar; tolga-larında şahin kanatları olan ve arkalarına da rahatça ok atabilen bu dört bin kişiden türemiştir.

* 8. Millî türkoloji Kongresi'nde tebliğ olarak sunulmuştur. 15 - 19 Eylül, 1987, İstanbul.

1 Beeim Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, III, Ankara, 1985 (?), s. 412 - 416.

2 Kitâbü Divânî Lûgâti't-Türk (Kilisli Rif'at neşri), C. 3, İstanbul, 1335, s. 306.

3 Besim Atalay, a.g., s. 415.

4 Besim Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, İstanbul, 1985 (?), s. 35.

5 Robert Dankoff (in collaboration with James Kelly), Mahmûd al-Kâş-

- gari â Compendium af the Turkie
Dialects II, printed at Harvard Uni-
versity, 1984, s. 362-363.
- 6 Besim Atalay, a.e., I, s.90 - 91.
- 7 Atsız, Türk Edebiyatı Tarihi, İstan-
bul, 1943.
- 8 Besim Atalay, a.e., 1, s. 111 - 113.
- 9 A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı,
İstanbul, 1972, s. 120 - 123, 128,
152; Ahmet B. ERCİLASUN, Togan,
Ord. Dr. Dr. A. Zeki Velidi Oğuz
Destanı (tanıtma ve tenkid), Tarih
Dergisi, sayı : 26, s. 167.
- 10 B. Atalay, a.g.e., s. 55 - 58.
- 11 Prof. Dr. Faruk Sümer, Oğuzlar,
Ankara, 1967, s. 201 - 202.